

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.10, No. 20
Autumn 2021 & Winter 2022

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

Study on the Quality of Human Soul Generation from the Perspective of the Holy Quran and Transcendent Wisdom

Ruhollah Shakeri Zvardehi¹
Ahmad Valiei Abargoei²

Abstract

Knowing the nature of man and how he was created is necessary and inevitable for a better understanding of himself. Therefore, the main issue of this article is to deal with human generation in general and his nature in particular according to the Holy Qur'an and transcendent wisdom. By examining the documentary-analytical method and by examining the propositions related to this issue in these two epistemological systems, it is clear that although the view of the Holy Quran on this issue has not been merely an ontological study; there are similarities between the Holy Quran and the transcendent wisdom's account on human nature. However, from the point of view of the realism of the propositions, the reports of the Holy Qur'an are mainly aimed at expressing what and the stages of this human movement, and the

---

¹. Associate Professor, University of Tehran, corresponding author

shaker.r@ut.ac.ir

². PhD student, University of Tehran

ahmad.valiee1@gmail.com

Received: 29/03/2021

Reviewed: 22/04/2021

Revised: 15/06/2021

Accepted: 15/06/2021

transcendent wisdom has focused its attention on how this movement occurs. Also, in expressing the stages of creation, the transcendent wisdom deals with these stages in a macro way and with an analytical-rational approach, but the Holy Qur'an reports these stages in an objective and objective way from an intuitive and divine point of view. Hence, by comparative study of the propositions of these two epistemological systems, and with the help of the Holy Quran; A comprehensive and at the same time accurate point of view can be obtained in answering this question in order to get a complete picture of how human beings move.

Keywords: Holy Quran, Transcendent Wisdom, Human Movement, Soul, Spirit, Substantial Motion.

Problem Statement

Knowing how human beings has come into existence has always been a serious question among thinkers in various branches of science, and each of them has tried to answer this with their own epistemological tools such as sense, experience, intellect and discovery; Biologists, psychologists, and sociologists have studied the action processes of human beings and philosophers with their ontological analysis, and mystics with intuitive arguments have sought to discover the truth of this problem. Each of these sciences has given different answers about human existence. This has led to a range of different theories. Those who consider the process of formation to be merely material evolution; To theories that have considered human evolution to be completely immaterial. One of the roots of these differences is in the limitations of the epistemological tools of these sciences and the limits that each have in fact an exponential. Therefore, the most convincing way to understand how the essence of human existence is formed is to use at the same time the best tools of realism, namely intellect and discovery. Therefore, it is necessary to activate the best tools, and at the same time the most accurate and high-quality of its kind, and to give a clearer picture of how man was created. In this regard, one of the most important and accurate schools of thought that has dealt with this issue is transcendent wisdom. This philosophical school has organized its ontological propositions with the best tool, namely reason and observer of natural sciences and rational theology, and at the same time, it has recognized discovery as a valid tool. Among the intuitive reports in this field, the best type can be found in the Holy Quran. Because this noble book is on the one hand a word issued from the source of existence and on the other hand this word has been induced and revealed to Prophet Mohammad (PBUH) and he is also the best person to receive the discovery and induction of revelation (cf. Amininejad, 2006, pp. 74-68). Hence, the main issue is how the evolution of the human soul is organized based on the correspondence between the propositions of the Holy Qur'an regarding the formation of human beings as well as the propositions of transcendent wisdom. To answer this question, three sub-questions must be answered; 1. What are the similarities and differences in the interpretations and terms that these two epistemological systems have on the human essence? 2. What is the

mode of evolution and the stages that each expresses for the creation of man? 3. By applying the propositions of these two epistemological systems, is it possible to produce a comprehensive theory in the field of human ontology and how it evolves?

Method

The research method in the present study is descriptive-analytical.

Findings and Results

Ontological analysis of the report of the verses of the Holy Quran and the transcendent wisdom in the discussion of how man evolved; makes it clear that despite the differences in the perspectives of these two epistemological systems, the Holy Qur'an can fill the gaps observed in philosophical discussions in the analysis of this epistemology in terms of how the human soul evolves, and by matching the propositions of these two epistemological systems with An ontological approach achieved a complete and clear idea of how man was created. In this way, transcendent wisdom is more concerned with how the soul develops, and the Holy Qur'an is more concerned with what this evolution commands. Also, in expressing the stages of creation, the transcendent wisdom deals with these stages in a macro and with an analytical-rational approach, but the Holy Qur'an reports these stages in an objective and objective way. Therefore, the adaptation can be considered as the source of the formation of a complementary, comprehensive and progressive theory on this issue.

References

- Ahmad Ibn Faris, M, Research: Abdul Salam Mohammad Haroon, Publication of the Islamic Media School, Qom, 2004. Arabic.
- Ibn al-Turkah, Sa'in al-Din Ali ibn Muhammad, Al-Tamheed Fi Sharh Qawa'd al-Tawhid, Qom, Bustan Kitab, 2012. Fifth turn. Arabic.
- Ibn Sina, H, Shafa, Qom, Ayatollah Marashi School, 2012. Arabic.
- Shirazi, S, Ta'ligh Bar Shafaa, Qom, Bidar, 1996. Arabic.
- Sabzevari, H, 1991, Sharhe Manzome, edited by Hassanzadeh, Tehran, Nashr nab. Arabic.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.10, No. 20
Autumn 2021 & Winter 2022

پژوهش‌های هستی‌شناختی

دو فصلنامه علمی

نوع مقاله: پژوهشی

سال دهم، شماره ۲۰

پاییز و زمستان ۱۴۰۰

صفحات ۷۰۱-۷۲۷

بررسی چگونگی تکون نفس انسانی از منظر قرآن کریم و حکمت متعالیه

روح الله شاکری زواردهی^۱

احمد ولیعی ابرقویی^۲

چکیده

شناخت جوهره انسان و نحوه خلقت آن برای فهم بهتر از خود، امری ضروری و گریزناپذیر است. از این رو مسئله اصلی این نوشتار بیان چگونگی شکل‌گیری و ایجاد انسان به نحو عام و جوهر و حقیقت آن به نحو خاص در قرآن کریم و حکمت متعالیه است. با بررسی صورت گرفته شده به روش اسنادی - تحلیلی و براساس بررسی گزاره‌های ناظر به این موضوع در این دو نظام معرفتی، مشخص می‌شود که با وجود آن که نظرگاه قرآن کریم در این مسئله صرفاً بررسی هستی‌شناسانه نبوده است؛ بین گزارش‌های قرآن کریم و حکمت متعالیه نقاط مشترکی وجود دارد. لیکن از منظر واقع‌نمایی گزاره‌ها، گزارش‌های قرآن کریم عمدتاً ناظر به بیان چیستی و بیان مراحل این تکون انسان بوده و حکمت متعالیه اهتمام خود را

shaker.r@ut.ac.ir

ahmad.valiee1@gmail.com

^۱. دانشیار دانشگاه تهران، نویسنده مسئول

^۲. دانشجوی دکتری دانشگاه تهران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۰۹

تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۰۲/۰۲

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۰۳/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۵

به چگونگی این تکون معطوف کرده است. همچنین در بیان مراحل تکون نیز حکمت متعالیه این مراحل را به صورت کلان و با رویکرد تحلیلی - عقلی به این امر می‌پردازد لیکن قرآن کریم به صورت مصداقی و عینی از منظری شهودی و الهی این مراحل را گزارش می‌کند. از این رو با بررسی تطبیقی گزاره‌های این دو نظام معرفتی، و با استمداد از قرآن کریم می‌توان به یک نظر گاه جامع و در عین حال دقیق در پاسخ به این مسئله دست پیدا کرد تا از این رهگذر شمای کاملی از نحوه تکون انسان بدست آید. کلمات کلیدی: قرآن کریم، حکمت متعالیه، تکون انسان، نفس، روح، حرکت جوهری.

بیان مسئله

اطلاع از چگونگی شکل‌گیری آدمی در میان اندیشمندان علوم مختلف همیشه به عنوان یک پرسش جدی مطرح بوده است و هر یک با ابزارهای معرفتی خویش همچون حس، تجربه، عقل و کشف در صدد پاسخ به این امر برآمده‌اند؛ دانشمندان زیست‌شناس، روان‌شناس و جامعه‌شناس با مطالعه فرآیندهای کنشی انسان و فلاسفه با تحلیل هستی‌شناسانه خود و عرفا با مباحث شهودی، در صدد کشف واقعیت این مسئله بوده‌اند. هر یک از این علوم پاسخ‌های متفاوتی درباره هستی انسان داده‌اند. این امر باعث ایجاد طیفی از نظریات مختلف شده است. از کسانی که روند شکل‌گیری را صرفاً، تکاملی مادی می‌دانند؛ تا نظریاتی که تکون انسان را کاملاً غیر مادی تلقی کرده‌اند.

یکی از ریشه‌های این اختلافات در محدودیت ابزارهای معرفتی این علوم و محدوده‌هایی است که هر یک در واقع نمایی دارا می‌باشند. از این رو متقن‌ترین راه برای دریافت چگونگی شکل‌گیری گوهره هستی انسان، استفاده تلفیقی و هم‌زمان از بهترین ابزارهای واقع‌نمایی، یعنی عقل و کشف است. از این رو می‌بایست بهترین ابزارها و در عین حال دقیق‌ترین و باکیفیت‌ترین از نوع خود را فعال کرده و تصویر شفاف‌تری را از چگونگی خلقت انسان میسر می‌گرداند.

در این راستا یکی از مهم‌ترین و دقیق‌ترین مکاتب فکری و عقلی که به این مسئله پرداخته است، حکمت متعالیه است. این مکتب فلسفی با بهترین ابزار یعنی عقل و ناظر به مباحث طبیعیات و الهیات عقلی، گزاره‌های هستی‌شناسانه خویش را سامان داده و در عین حال، کشف را نیز به عنوان یک ابزار معتبر به رسمیت شناخته است.

در میان گزارش‌های شهودی در این حوزه نیز، بهترین نوع آن در قرآن کریم یافت می‌شود. زیرا این کتاب شریف از طرفی کلامی صادر شده از سر چشمه هستی بوده و از سویی دیگر این کلام به حضرت محمد صل الله علیه و آله القا و مکشوف شده است و ایشان نیز بهترین فرد در دریافت کشف و القای وحی می‌باشند (ر.ک امینی‌نژاد، ۲۰۰۶، ص ۷۴ - ۶۸).

از این رو مسئله اصلی این است که براساس ایجاد تناظر بین گزاره‌های قرآن کریم در رابطه با چگونگی شکل‌گیری انسان و همچنین گزاره‌های حکمت متعالیه، تکون نفس انسانی چگونه سامان پذیرفته است.

برای پاسخ به این سوال نیز می‌بایست به سه سوال فرعی پاسخ داده شود؛

۱. وجوه شباهت و تفاوت در تعابیر و اصطلاحاتی که این دو دستگاه معرفتی از گوهره انسانی دارند، کدام است؟
۲. نحوه تکون و مراحل را که هر یک برای ایجاد انسان بیان می‌کند؛ چگونه است؟
۳. با تطبیق گزاره‌های این دو دستگاه معرفتی، آیا امکان تولید یک نظریه جامع در حوزه هستی‌شناسی انسان و چگونگی تکون آن وجود دارد؟

پیشینه پژوهشی

در آثاری که به مسئله تکون نفس توجه کرده‌اند، به سه دسته تقسیم می‌شوند.

۱. بیشتر آثار صرفاً از یک ساحت معرفتی همچون از منظر طبیعات محض و یا از منظر انسان‌شناسی صرف و یا در ذیل مباحث معرفت‌النفس از منظر حکما و عرفا و یا حتی صرفاً از منظر آیات و روایات به این مهم اهتمام ورزیده‌اند. برای نمونه می‌توان به مقالاتی همچون «چیستی نفس و بدن از دیدگاه صدرا» از جناب آقایان خادمی و عربی و همچنین مقاله ارزشمند «روح و نفس از دیدگاه قرآن» از سرکار خانم‌ها گلینی و نخعی اشاره کرد که هر دوی این مقالات صرفاً از یک زاویه فلسفی و قرآنی به این منظر پرداخته‌اند و به بحث چگونگی تکون به طور خاص و جامع پرداخته نشده است.

۲. در مواردی نیز از منظر دو شخصیت و یا بین دو کانتکس معرفتی خاص همچون فلسفه و عرفان، این موضوع نیز پرداخته شده است. همچون مقاله «تحلیل تطبیقی نفس در آثار مولانا و یونس امره» اثر سرکار خانم فاطمه حیدری. این طیف از تحقیقات نیز و به بحث

چگونگی تکون به طور خاص و جامع پرداخته نشده است. همچنان که میزان ارزشمندی دستگاه معرفتی ای که به این مهم پرداخته است نیز مورد دغدغه نویسنده محترم نیست. ۳. بررسی این مسئله براساس گزاره‌های معرفتی مختلف و به صور خاص بهترین دستگاه‌های معرفتی موجود همچون عقل و نقد. در این بخش نیز به کتاب ارزشمند جناب آقای حسن معلمی با عنوان: «نفس و روح در فلسفه اسلامی و آیات و روایات» می‌توان اشاره کرد که ایشان تمام مسائل مطروحه در این حوزه را از جمله در بحث چگونگی تکون، مورد بررسی قرار داده‌اند. لیکن در این مسئله خاص، با هم افزایی و برابری گزاره‌های این دو کانتکس معرفتی، در صدد تولید یک نظریه جامع در این مسئله بر نیامده‌اند و از این جهت کار ایشان ابتر بوده است. قهراً به چگونگی دستیابی به نظریه جامع در این حوزه نیز اشاره‌ای نشده است. بنابراین تولید نظریه جامع درباره چگونگی تکون انسان و گوهره آن، براساس تحلیل برترین دستگاه‌های معرفتی موجود و متناظر بر هم، و همچنین تبیین فرآیندی که به این نظریه دست پیدا شود جنبه نوآورانه این تحقیق است.

عدم انجام این بررسی نیز باعث می‌شود که اولاً نظریات مطروحه به علت عدم اشراب از مباحث قرآنی نقصان داشته و در نتیجه قابل اتقان نباشند؛ ثانیاً مباحث مطرح در قرآن نیز بارویکردی هستی‌شناسانه و متناظر با آخرین دستاوردهای انسان در این حوزه، بررسی نشود.

بررسی لغوی و اصطلاحی

بررسی مسائلی همچون حقیقت انسان که دارای حساسیت و پیچیدگی زیادی می‌باشند؛ فهم دقیق و صحیح از مفاهیم کلیدی مطرح در این چنین مسئله‌ای را مطالبه می‌کند. این امر هنگامی اهمیت دو چندان پیدا می‌کند که قرآن کریم، کلام خداوند متعال، بدین موضوع اهتمام ورزیده و همچنین در لسان متفکرانی حکیم و در عین حال دقیق در بیان مراد خویش، این موضوع مورد بررسی قرار گرفته است. با این آگاهی، در دو ساحت عقل و نقل به بررسی واژگانی می‌پردازیم که بیشترین استعمال را در لسان ایشان برای تنبه به حقیقت انسانی داشته است.

میان واژگانی که بر گوهر انسان اطلاق می‌گردد؛ پنج واژه نفس، نفس ناطقه، روح، عقل و قوه عاقله در قرآن کریم و کتب حکمی بیشتر از سایر واژگان کاربرد پیدا کرده است (حسن‌زاده، ۲۰۰۷، ص ۱۰۸). در میان همین واژگان نیز واژه نفس و روح استقرار معنایی و اصطلاحی بیشتری در فهم گوهر انسانی دارند. از این رو به بررسی لغوی و اصطلاحی این دو واژه کلیدی برای شناخت بهتر حقیقت انسان، می‌پردازیم.

واژه شناسی

در لغت در رابطه با واژه نفس معانی مختلفی بیان شده است که در تحلیل تمامی این معانی می‌توان بدین جمع‌بندی رسید که معنای واحد و حاکم بر این ماده، تشخص بخشیدن و در عین حال توجه دادن به یک امر کلیدی و تأکید بر آن امر است (مصطفوی، ۱۹۹۰، ج ۱۲، ص ۲۱۲). به همین جهت بیشترین کاربرد این واژه در مقام مضاف بوده و بر حسب مضاف الیه آن، تأکید و توجه ایجاد می‌کند (طباطبایی، ۱۹۲۷، ج ۴، ص ۲۸۵). بنابراین بسیاری از معانی این واژه همچون ذات، حقیقت، روح، جسد و همچنین امر گران بها؛ در واقع مصادیقی هستند که متکلم در صدد ایجاد تأکید و توجه بدان‌ها است (مصطفوی، ۱۹۷۵، ج ۱۲، ص ۲۱۷).

در هنگام استعمال این واژه در قرآن برای انسان، گاه در بُعد جسمانی بر او تطبیق می‌شود. همچون «رب انی قتلت نفساً فأخاف أن یقتلون» (قصص/۳۳)، «ولا تقتلوا النفس التي حرم الله» (اسرا/۳۲) گاه بر روح انسانی تطبیق می‌شود: «أخرجوا أنفسکم الیوم تجزون عذاب الهون» (الانعام/۹۳)، «یا ایتها النفس المطمئنه..» (فجر/۲۸)، «ولا أقسم بالنفس اللوامة» (قیامت/۲) و نیز به شخص واحد انسانی و مرکب از روح و بدن نیز تطبیق داده شده است: «هو الذی خلقکم من نفس واحده و جعل منها زوجها» (اعراف/۱۸۹) که همگی مؤید تحلیل فوق خواهند بود. (مصطفوی، ۱۹۷۵، ج ۱۲، ص ۲۲۰ - ۲۸۶). سایر معانی این واژه همچون خون و هوا نیز منبعث از معنای اصلی آن شکل گرفته و از لوازم معنایی آن به‌شمار می‌آیند. چه آنکه خون و هوا نیز قوام دهنده انسان بوده و بر امر ویژه‌ای که حیات آدمی بدان ضرورت دارد، توجه می‌دهند و این امر همچنان از لوازم معنایی همان معنای اصلی

واژه نفس است که تأکید و تشخص بخشیدن بر امری حائز اهمیت است (مصطفوی، ۱۹۷۵، ج ۱۲، ص ۲۲۳).

واژه روح نیز با دو واژه حیات و ریاح بیشترین قرابت معنایی را دارد. به گونه‌ای که دسته‌ای از لغویون در تفسیر این واژه براساس واژه حیات و ترابط آن با واژه روح عمل کرده‌اند (فراهیدی، ۱۹۹۳، ج ۱، ص ۷۳۵؛ عسکری، ۱۹۷۵، ج ۱، ص ۲۵۰)؛ دسته‌ای دیگر براساس ماده مشترک دو واژه روح و ریاح، به بررسی معنایی آن پرداخته‌اند (اصفهانی، ۲۰۱۴، ص ۲۱۰؛ ابن فارس، ۲۰۰۴، ج ۲، ص ۴۵۴).

با تأمل در معانی این واژه می‌توان به این جمع‌بندی رسید که هر یک از این معانی بر یک نوع زندگی و مانایی خاص و ویژه دلالت دارند. بدین صورت که داشتن حیات، یک سطح ویژه و برتری برای زندگی موجودات دارای این خصوصیت ایجاد می‌کند. همچنین آسایش و فراخی، یک حیات مطلوب و آرمانی را برای آدمی تأبیه می‌کند. از این‌رو در هنگام استعمال این واژه برای انسان نیز، روح به سطحی ویژه از حیات انسانی اطلاق می‌شود که در نتیجه معنای روح را باید بعنوان مبداء حیاتی ویژه و متناسب برای هر چیزی فهم کرد (طباطبایی، ۱۹۷۴، ج ۱۳، ص ۱۹۵). بنابراین در هر جایگاهی که استعمال می‌شود واژه روح به حسب آن جایگاه معنا می‌یابد. همانند اطلاق حیات بر حیات انسانی که با حیات نباتی و حیوانی دارای تفاوت است. همانند فردی که دچار مرگ مغزی گردیده صرفاً او را دارای حیات نباتی تلقی کرده و او را به مرگ منتسب می‌گردانند.

اصطلاح‌شناسی

در سیر تاریخی فلسفه، تعاریف مختلفی از نفس انسانی صورت گرفته است که در هر دوره، به نسبت ادوار گذشته متکامل شده است. این تعاریف از تعریف افلاطون که نفس را به امری نامرئی که مرتبط با بدن بوده و منشأ حرکت دانسته است (کاپلستون، ۲۰۰۲، ج ۱، ص ۲۴۰)؛ شروع گشته و در ادامه تعاریف دقیقی در حکمت متعالیه شکل گرفته است. در یکی از آخرین و در عین حال دقیق‌ترین تعاریف مطروحه، نفس انسان، جوهری است که ذاتاً مجرد دانسته شده و از طرفی به ماده نیز تعلق فعلی دارد (طباطبایی، ۱۹۷۴، ج ۱۸، ص ۳۴۱). همچنان که مشاهده می‌شود بر جوهر بودن سنخ نفس در مقابل عرض بودن

تأکید شده است. بدین صورت که جنس وجودی آن به صورتی است که در تحقق خویش به موضوع نیاز ندارد. به تعبیر دیگر فی نفسه لِنفسه است (طباطبایی، ۲۰۱۰، ص ۱۰۵ - ۱۰۷). همچنین ذات این جوهر از هرگونه ویژگی و خواص امور جسمانی همچون دارای ابعاد سه گانه بودن و انقسام پذیری نیز مبرا است و در عین حال مرتبط با امورات مادی همچون بدن نیز بوده و دارای تأثیر و تأثر نسبت به آن است. در فلسفه اسلامی به رابطه نفس با حیات نیز سخن رانده شده است و حداقل بر حسب دو تعریف مطروحه در حیات، بر عینیت این دو مقوله تأکید شده است (ر.ک شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۲۱).

با ملاحظه تعاریف مطروحه در فضای دانش فلسفه اسلامی، مشاهده می‌شود که بر تعلق بودن نفس انسان و همچنین به نوعی بر مجرد از امور جسمانی به عنوان وجه مشترک تمامی تعاریف اهتمام وجود دارد (معلمی، ۲۰۱۸، ص ۳۶) به دیگر بیان نفس دارای دو ویژگی است؛ جنبه‌ای که نسبت تعلق به بدن دارد و همین جنبه وجه تمایز نفس با سایر عقول و مفارقات است که صرفاً دارای جنبه تجردی می‌باشند و دوم اینکه در عین حال این جنبه وجه مشترک عقول با نفس انسانی است (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۳۴۸).

اصطلاح روح نیز در کلام فلاسفه بکار گرفته شده و برای اشاره به بُعد تجردی انسان استعمال پیدا کرده است. همان جنبه‌ای که واژه نفس نیز آن را دارا است. البته کاربرد واژه روح منحصر در این استعمال نیست. بلکه برای سایر مجردات نیز از تعبیری همچون «ارواح مجرد» استفاده شده است. این خود مؤید این مطلب است که در هنگام اطلاق روح بر انسان صرفاً به جنبه تجردی آن توجه می‌شود (حسن‌زاده، ۱۹۹۶، ج ۵، ص ۱۸۶ - ۱۸۷).

بررسی تطبیقی معنای لغوی و اصطلاحی «نفس» و «روح»

با بررسی لغوی و اصطلاحی صورت گرفته شده، مشخص می‌شود که معنای واژه نفس در هنگام استعمال برای انسان، از ابعاد مختلف انسان، صرفاً حقیقت و ذات انسانی را مورد اشاره قرار می‌دهد و در فلسفه اسلامی و به خصوص حکمت متعالیه، همین حقیقت و ذات به عنوان اصطلاحی «نفس» مورد واکاوی و تحلیل هستی‌شناسانه قرار می‌گیرد. بنابراین اگر قرینه‌ای در عبارت یافت نشود که اشعار واژه نفس را به ذات و حقیقت انسان مخدوش

کند؛ دقیقاً همان مصداق اصطلاح نفس است که فلسفه در تبیین آن اهتمام دارد. همچنین از میان معانی واژه روح، روح به معنای مبدأ و منشأ حیات خاص انسانی است و این منشأ در فلسفه اسلامی، به جنبه تجردی انسان (حیات تجردی) اطلاق می‌شود. به دیگر بیان می‌توان گفت که این دو واژه نفس و روح به یک حقیقت واحد لیکن با دو حیثیت دلالت دارند؛ اصطلاح روح، به جنبه روحانی و تجردی انسان اشاره دارد و سایر جنبه‌های دیگر انسان را در نظر ندارد و اصطلاحاً بشرط شیء بوده و مشروط به بُعد حیاتی و تجردی انسان است. اما واژه نفس، علاوه بر لحاظ سایر جنبه‌های انسان، از جمله جنبه جسمانی آن، صرفاً درصدد آن است که به جنبه روحانی، حیاتی و تجردی آن توجه حاصل کند و اصطلاحاً لا بشرط از سایر جنبه‌های انسانی، به جنبه روحانی آن توجه دهد که در این صورت این توجه دقیقاً موضوع له واژه روح است.

نحوه تکون گوهر انسانی

تحلیل هستی‌شناسانه مراحل شکل‌گیری انسان از منظر قرآن کریم و همچنین با استفاده از ادبیات حکمت متعالیه در بیان مراحل کلان و تشکیکی در پدید آمدن صورت انسانی، یک نگرش دقیق‌تری را در تکون انسان شکل می‌دهد که علاوه بر آن که چیستی هر مرحله از ایجاد انسان را مشخص می‌کند؛ چگونگی تکون و همچنین چرایی این تقدم و تأخر بین مراحل تکون انسانی را نیز روشن می‌گرداند. از این‌رو در ذیل به بیان این چگونگی از منظر هریک از این دو دستگاه معرفتی می‌پردازیم.

ایجاد بودن نفس انسان

قرآن کریم و حکمت متعالیه در اینکه نفس انسانی ایجاد شده است، همسو هستند. البته تعبیر متفاوتی برای رساندن این معنا استفاده شده است. قرآن کریم با عبارت «خلق» از این محتوا خبر می‌دهد و انسان را مخلوق می‌داند و حکمت متعالیه تعبیری همچون «حدوث»، «امکان» و «علّیت» را برای رساندن این معنا استخدام می‌کند. البته علاوه بر قرابت محتوایی این عبارات، هر کدام بار معنایی خاصی را نیز دارا هستند.

در قرآن کریم تمام امور ایجادیه به خداوند متعال نسبت داده می‌شود و در سوره اعراف آیه ۵۴ با تعبیر «له الخلق والامر» و انحصاری که در سیاق آیه آمده است؛ بدین امر تصریح می‌شود. انسان نیز به عنوان یکی از مخلوقات خداوند از این امر مستثنا نیست. در حکمت صدرایی نیز با لحاظ سلسله علل و به علت استحاله تسلسل؛ به وجود علت العلل که واجب الوجود می‌بایست باشد نیز برهان اقامه می‌گردد. البته به دلیل آن که عالم ماده، پایین‌ترین عالم وجودی است؛ خود نمی‌تواند علت چیزی قرار گیرد و در نتیجه علیت و ایجاد، به توسط این عالم و در این عالم، محقق نمی‌شود. بنابراین ایجاد موجودات و صور مختلف از طرف موجودی برتر از عالم مادی است که در فلسفه به‌عنوان واهب صور (عقل فعال) شناخته می‌شود (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۳۹۶ - ۳۹۸).

ترتبی بودن تکون نفس انسان

قرآن کریم و حکمت متعالیه بر مرتبه مند بودن خلقت نفس انسانی اشتراک نظر داشته و تکون انسان را دارای مراحل می‌دانند که با طی این مراحل، حقیقت انسانی تکوین پیدا می‌کند.

در قرآن کریم آیات متعددی به چگونگی شکل‌گیری جوهره انسان پرداخته‌اند که در مجموع مراحل تکون انسان به‌صورت کامل تشریح شده است. از جمله آن آیات ۲۶ تا ۲۹ سوره حجر است. «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمِإٍ مَسْنُونٍ وَالْجَنَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمِإٍ مَسْنُونٍ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» و نیز آیه پنج سوره حج که در آن خلقت و تکون انسان گزارش می‌شود. «خَلَفْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ» همچنین در آیات ۱۲ تا ۱۴ سوره مؤمنون نیز این سیر تکون تا به انتهای مراحل شکل‌گیری انسان اشاره می‌شود. «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ» همانگونه که مشاهده شد؛ روند شکل‌گیری انسان در قرآن کریم با ذکر مراحل خلقت به‌صورت مشخص و در عین حال به‌صورت ترتیبی گزارش می‌شود، اما در حکمت متعالیه

مراحل خُرد تکوّن انسانی تبیین نگشته است و صرفاً روند شکل‌گیری تمام موجودات مادی، آن هم به صورت کلان تبیین گردیده است. با این وجود به بیان جایگاه تکوّنی انسان نسبت به سایر موجودات و شاخصه‌های هر یک از مراحل کلان تکوّن موجودات مادی می‌پردازد. همچنین براساس نظریه حرکت جوهری، به چگونگی سیر تشکیکی موجودات مادی و چرایی این سیر برای شکل‌گیری نیز پاسخ داده می‌شود.

صدرا تمام اجسام مادی را دارای ترکیبی اتحادی از جنبه‌ای استعدادی و بالقوه به نام ماده و همچنین جنبه‌ای بالفعل و ایجاد شده به نام صورت هستند و به این ترکیب نیز اصطلاحاً صورت جسمیه اطلاق می‌شود. همچنین تمام اجسام مادی، هر آن، در حال تغییر و حرکت می‌باشند؛ از این رو یک وجود حقیقی مادی، دارای قابلیت برای پذیرش تغییرات مختلف بوده و از طرفی دارای فعلیت‌های مختلفی نیز است که با قبول صورت‌های دیگر، آن به آن متحوّل می‌گردد (ر.ک طباطبایی، ۲۰۱۰، صص ۱۱۴ - ۱۱۷ و ۲۲۵ - ۲۲۶؛ شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۵، ص ۶۵ به بعد).

در این تحول براساس شرایطی که صورت دارا می‌شود؛ مستعد (ماده) برای یک صورت دیگر می‌شود. از این روند به لبس بعد از لبس تعبیر می‌شود. لبس بعد از لبس بدین معناست که کمالات صورت سابقه بصورت خصوصیات و شئون وجودی صورت لاحق باقی می‌ماند (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹، صص ۱۲ و ۲۱). بدین ترتیب است که طبقات تشکیکی و طولی مختلفی در نظام عالم مادی پدیدار می‌شود که به سه دسته کلی و به شکل طولی برهم مترتب هستند:

۱. صور نوعیه مرکبه معدنیه: ویژگی آنان حفظ ترکیب خویش است. براین خاصیت، اطلاق حیات به معنای اعم آن نیز گردیده است. چراکه نوعی مانایی و بقای خویشتن که لازمه حیات است در خصوصیت این صورت نوعیه مرکبه، ملحوظ است.

۲. صور نوعیه مرکبه نباتیه: این طیف از اجسام نیز علاوه بر دارا بودن خاصیت صور معدنیه، خاصیت رشد، نمو، تغذیه و تولید مثل را نیز دارند. به همین نسبت نیز اطلاق حیات بدین صور نیز ارتقا پیدا می‌کند.

۳. صور نوعیه مرکبه حیوانیه: این نوع از اجسام نیز، علاوه بر دارا بودن خاصیت‌های دو قسم قبل، خصوصیت‌هایی دیگری همچون احساس و حرکت را نیز دارا هستند.

این روند تکاملی در حیوانات ادامه پیدا می‌کند تا جایی که پیچیدگی موجودات به انتهای خود رسیده و تعلیم و یادگیری نیز جزء خصوصیات آنان قرار می‌گیرد و به مرز انسانیت و قوه تعقل می‌رسند (همان، ج ۵، ص ۳۴۴ به بعد). در نگاه صدرا، پیچیدگی انسانی به قدری است که خود، طبقه مستقلی را شکل می‌دهد و انواع مختلفی ذیل آن قرار می‌گیرد (همان، ج ۵، ص ۳۴۷). روند پذیرش صور ادامه پیدا می‌کند تا به اوج حرکت صعودی خود رسیده و انسان به فعلیت تام نائل می‌گردد. در این شرایط قابلیت برای حرکت باقی نمانده و در نتیجه افاضه جدیدی نیز صورت نمی‌پذیرد و اصطلاحاً وجود آن، به مجرد تام از ماده دست می‌یابد (همان، ج ۹، صص ۲۱۲ و ۲۱۱).

امکان تولید نظریه جامعه در چگونگی تکون انسان

یکی از مواردی که بین علوم مختلف تمایز ایجاد می‌کند، روش و ابزار کشف واقع است. قرآن و حکمت متعالیه با وجود قرابت‌هایشان در موضوع مد نظر به دلیل تمایز در روش و ابزار شناختی که استخدام می‌کنند، کاملاً متفاوت شده‌اند. از این رو در نگاه بدوی، استخدام نظریه‌ای مشترک در حوزه قرآن و فلسفه اسلامی نه تنها دور از ذهن است، بلکه به گونه‌ای نشان‌دهنده اختلاط بین علوم است و باعث می‌شود اشکال روشی به آن وارد باشد. توجه به این امر لازم است که با اینکه انواع معرفت‌ها بر حسب دستگاه ادراکی (حس، خیال، عقل، کشف) مختلف می‌شود (همان، ج ۱، ص ۲۷۲ و ج ۸، صص ۳۲۲، ۲۱۹)، نفس انسان به این دلیل که امری واحد، بسیط و مجرد است، دارای حقیقتی است که در عین وحدت، می‌تواند در مراتب و درجات مختلفی حاضر باشد. این خصوصیت نفس با عبارت «النفس فی وحدتها کل القوا» بیان می‌شود (سبزواری، ۱۹۹۱، ج ۵، ص ۱۸۱). بنابراین فهم یک دستگاه ادراکی به وسیله دستگاه ادراکی دیگر، ممکن خواهد بود و ادراک حقیقت واحد می‌تواند به وسیله هر مرتبه‌ای از مراتب دستگاه ادراکی انسان صورت پذیرد و مقایسه مدرکات هریک از آنها می‌تواند طریقی برای صحت ادراک آنان باشد. بنابراین همان‌طور که تأکید شد، صرف تفاوت ابزار شناخت نه تنها خللی در دریافت واقع ایجاد نمی‌کند، بلکه این موضوع می‌تواند باعث شود هر یک مصحح دیگری نیز باشند.

قوة عاقله انسان از این امتیاز برخوردار است که می‌تواند در همهٔ مُدَرَکات، ادراکِ خاص خویش را داشته باشد (ابن‌ترکه، ۲۰۱۲، ص ۳۸۳، قال ۵۸). زیرا عقل، وجود و احکام کلی وجود را بررسی می‌کند و قوانین کلی و عام حاکم بر سراسر هستی را تا سرحد بدیهیات و اولیات که صدقشان مسلّم است، موشکافی می‌کند. در این صورت، تمام مُدَرَکات حوزه‌های دیگر ادراکی نیز به نحوی در حوزه ادراکی عقل، امکان مطالعه پیدا می‌کنند؛ چه در حوزه‌های ادراکی قوای مادون عقل، مانند قوای حسی، خیالی و وهمی که عقل در آنها صحیح و خطا بودنشان را رصد می‌کند و چه در حوزه‌های ادراکی قوی‌تری همچون ادراک شهودی و وحی (امینی‌نژاد، ۲۰۰۶، ص ۷۴ - ۶۸). علاوه بر این، می‌توان از نظر مخالف‌نبودن آیات الهی با کلیات عقلی و بدیهیات مسلّم کاملاً بررسی کند تا انتقان این گزاره‌های عقلی بیش از پیش تأیید شود (همان، ص ۷۱ - ۷۰).

تحلیل جامع هستی‌شناسانه از مراحل تکون انسان

در قرآن کریم خاک به عنوان ماده اولیه خلقت آدمی نام برده می‌شود؛ و در آیاتی دیگر، خلقت انسان از گل گزارش شده است که به آیات ۲۲ حجر، ۴ نجل، ۱۲ مؤمنین و ۱۴ الرحمن می‌توان استناد کرد. از این ماده در قرآن تعبیر مختلف دیگری همچون تراب ۶ مرتبه، صلصال ۴ مرتبه، طین ۸ مرتبه، حماء ۳ مرتبه ذکر شده است. براساس آنچه بیان گردید، دلیل تنوع عبارات درباره ماده اولیه خلقت، ذکر ترتیب و تغییرات ایجاد شده در آن ماده اولیه است که براساس حکمت متعالیه، این تغییراتی را که خاک می‌پذیرد، صور مختلفی است که خاک در سیر حرکتی و جوهری خویش بدست می‌آورد و در نتیجه هر مرحله نیز، ماده برای پذیرش صور دیگر قرار می‌گیرد.

در سیر خلقت انسان آیه‌ای وجود دارد که خلقت بشر را از آب بیان می‌کند (فرقان/۵۴) که طبق آیات قرآن این آب برحکم کلی «وجعنا من الماء کل شیء حی» (انبیاء/۱) صادق است. این امر خود نشانه‌ای بر قرار گرفتن آب در روند شکل‌گیری خلقت انسان در مسیر حیات انسانی است. از طرفی ماء مصداق‌های متعددی می‌تواند در روند تکون آدمی پیدا کند: همچون در جایی که تعبیر به گل شده است که منظور خاک مخلوط شده با آب است، همچنین می‌توان این آب را منطبق بر نطفه دانست که در قرآن از آن به ماء معین

(مرسلات/۲۰) و ماء دافق (طلاق/۶) تعبیر شده است. این معنا منافاتی نیز با قرار گرفتن خاک به عنوان مبداء بنی آدم طبق ظاهر آیات ۱۲ تا ۱۴ مؤمنون ندارد. زیرا خاک مبداء بعید خلقت انسان بوده و نطفه مبداء قریب آن است (طباطبایی، ۱۹۷۴، ج ۱۷، ص ۲۵). بنابراین، اصل خلقت اولیه آدم ابوالبشر از خاک بوده است. سپس در سیر خلقت بنی آدم نطفه بعنوان مبداء خلقت از صلب حضرت آدم علیه السلام قرار گرفته است.

این روند در حکمت متعالیه به ادبیاتی دیگر گزارش می‌شود. در حکمت متعالیه ابتدای حرکت عالم ماده را با پذیرش اولین صورت به توسط صورت جسمیه می‌داند (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۳، ص ۵۹ - ۶۱) و صورت جسمیه، ماده قرار می‌گیرد برای پذیرش صور متعدد دیگر. از این جهت بدان ماده ثانیه گفته شده و به علت اینکه تمام صور از آن منشعب می‌شود صورت جسمیه جنسیه نیز اطلاق می‌شود.

ماده ثانی (صورت جسمیه جنسیه) خود به تنهایی تکون جداگانه‌ای ندارد. زیرا هویت جنسی اساساً تحقق و تجلی خویش را در ذیل انواع خود پیدا می‌کند. بنابراین صورت جسمیه جنسیه در بستر حرکت جوهری، در انواع چهارگانه خود که صورت‌های نوعیه آن می‌باشند، تکون پیدا می‌کند (همان، ج ۳، ص ۱۷۰). این چهار صورت نوعیه که به عناصر اربعه بسیطه نیز شهرت دارند؛ عبارت اند از: خاک، آب، هوا، آتش (سبزواری، ۱۹۹۱، ج ۴، ص ۴۲۴). از این رو می‌توان گفت که اولین مرحله تجلی، در این عناصر رخ می‌دهد و از این رو مطابقت با اولین مرحله خلقت در قرآن دارد. چرا که گفته آمد که براساس آیات قرآن، خاک و آب مواد اولیه خلقت آدمی می‌باشند. در حکمت متعالیه این چهار عنصر بعنوان عناصر کلان برای شکل‌گیری سایر اجسام تلقی گردیده‌اند. اطلاق ارکان و عناصر بسیطه بدین چهار جسم نیز به علت آن است که ترکیب و تحول در این عناصر اربعه منشأ بروز ترکیب‌های مختلف و در نتیجه ایجاد اجسام و صور نوعیه مرکبه می‌شود. بنابراین از آن جهت که قرآن کریم ترکیب بین آب و خاک را منشأ شکل‌گیری طین می‌داند؛ این امر می‌تواند مبین این مسئله در حکمت متعالیه باشد که از بین تراکیبی که برای عناصر اربعه مفروض است؛ آن ترکیبی موجب شکل‌گیری انسان می‌شود که ما بین عنصر آب و خاک صورت پذیرد.

بنابر این طرح، مشخص می‌شود که روند شکل‌گیری حضرت آدم و مراحل مطروحه تا مرحله قبل از نفخ روح، بر نظریه فلسفی در طبیعیات با تکیه بر عناصر اربعه منطبق است و از این رو می‌توان این مراحل از خلقت ایشان را منطبق بر مرتبه موجودات معدنیه که در فلسفه تبیین می‌شود؛ دانست. زیرا در این مرتبه، از تراکیب عناصر و امزجه، همچون ترکیب عنصر آب و خاک موجوداتی تکون پیدا می‌کنند و تعبیری همچون صلصال و فخار نیز منطبق اند بر خصوصیت این مرتبه که همانا حفظ ترکیب است. همچنین بعد از شکل‌گیری اندام‌های حرکتی در جنین و نمایان شدن کالبد انسانی، صدق مرتبه حیوانی نیز می‌سور می‌گردد. چرا که وجود تحرک (حرکت مکانی) و همچنین بودن نوعی واکنش‌های حسی در این مرحله قابل مشاهده بوده و از این جهت جزء نشانه‌ها و شاخصه‌های حیات حیوانی است.

بعد از ایجاد صورت نوعیه مرکبه معدنیه، یک خصوصیت عام و مشترک در صورت‌های لاحقه پدیدار می‌شود که آثار و افعال وجودی منشعب از آن صور، فرآیند واحدی را ندارد. بدیگر بیان افعال منشعب شده از این صور، بر منوال واحدی اثر گذار نبوده و رویه واحدی ندارند. به چنین صورت‌هایی در فلسفه، اطلاق صور نفسانی می‌شود (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۲۰۶ - ۲۳). در صور انسانی نیز تفاوت رویه علاوه بر تفاوت رویه‌هایی که در صور نباتی و حیوانی مشاهده می‌شود؛ در خصوصیت منحصره این نوع که عقلانیت و نطق است نیز نمایان است (همان، ج ۸، ص ۵).

تحلیل جامع در چگونگی تکون بعد تجردی (نفس) انسان

یکی دیگر از اموری که در قرآن کریم و حکمت متعالیه مشترک است، وجود دو سنخ کلی در مراحل تکون نفس است. سنخی که مراحل خلقت نفس همانند سایر موجودات طبیعی به صورت تدریجی تکون پیدا می‌کند و سنخی دیگر که دارای ایجاد و خلقتی متفاوت از سایر موجودات مادی است و خصوصیات تحقیقی امور مادی که در بستر تدریج شکل می‌گیرند و زمانی هستند را ندارد. در قرآن کریم این سنخ از خلقت انسان که آخرین مرحله از مراحل خلقت انسان نیز است؛ از تعبیری همچون «نفخت فیه من روحی» (الحجر/۲۹؛ ص/۷۲) «ثم انشأناه خلقنا آخر» (مؤمنون/۱۴) و «کن فیکون» (آل عمران/۵۹) استفاده

شده است و در حکمت متعالیه به وجود بُعدی دیگر غیر از ماده و صورت جسمیه به نام جوهر نفسانی برای آن تعبیر می‌شود.

قرآن کریم این خلقت متفاوت را در هر دو دسته از آیاتی که هم به جنبه خلقت ابتدائی حضرت آدم و عیسی علیهما السلام و هم به نسل و ذریه ایشان اشاره دارد؛ گزارش کرده است. همچنین در آیات ۸ تا ۱۰ سوره سجده نیز که به صورت مجموع به هر دو دسته اشاره کرده است؛ این خلقت متفاوت را منعکس می‌کند. «الذی احسن کل شیء خلقه و بداء خلق الانسان من طین ثم جعل نسله من سلاله من ماء مهین ثم سواه و نفخ فیهِ من روحه و جعل لکم السمع و الأبصار و الأفتدۀ قلیلاً ما تشکرون» همانطور که مشاهده می‌شود؛ تعبیر «نفخت فیهِ من روحی» چیستی و سنخ این خلقت اخیر در تکون نفس انسانی را اشعار دارد.

در قرآن کریم آیاتی مشاهده می‌شود که سنخ روح را از امر الهی بیان می‌کند. «وَیَسْئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّی وَ مَا أُوتِیْتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِیلاً» (اسراء/۸۵) واژه «مِن» و همچنین مورد سؤال قرار گرفتن روح، مؤید بیان چیستی این پدیده است و در آیه ۵۰ سوره قمر معنای امر خداوند روشن می‌شود و آن اراده ایشان است که بدون لحاظ هیچ شرط و مقدماتی انجام می‌شود. «وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ» وجود نکره در سیاق نفی و وجود ادات استثنا در این آیه، انحصار هر امری را که مستقیماً به خداوند نسبت دارد را در آنی بودن آن فعل و امر می‌داند و اشعار به دفعی بودن دارد.

بنابراین امر الهی یک حقیقت واحد آنی است که تدریج بردار نبوده و در نتیجه زمانی نیست؛ پس روح نیز که از مصادیق امر الهی است، حقیقتی تدریج پذیر نداشته و در نتیجه بصورت آنی متحقق می‌شود. در تأیید این مطلب، آیه ۸۴ سوره یس است که سنخ این خلق را، ملکوتی معرفی می‌کند؛ نه ملکی که از جنس خلق امور عادی و براساس اسباب و مسببات مادی معمولی است. «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ فَسُبْحَانَ الَّذِی بَیْدَهُ مَلَكُوتُ كُلِّ شَیْءٍ وَإِلَیْهِ تُرْجَعُونَ» (یس/۸۴) همین مطلب با آیه ۵۹ آل عمران نیز تأیید می‌شود که آخرین مرحله در خلقت حضرت عیسی علیه السلام را تعبیر به «کن فیکون» کرده است. «إِنَّ مَثَلَ عِیْسَى عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» از آن جهت نیز که نفخ روح مستقیماً به خداوند نسبت داده می‌شود؛ مؤید این

مطلب است که در بستر اسباب و مسببات مادی این حقیقت ایجاد نمی‌شود (طباطبایی، ۱۹۷۴، ج ۱۳، ص ۱۹۸؛ همان، ج ۱، ص ۳۵۱).

بنابراین یک ساحت از خلقت انسان با وجود وسائط و تدریج است و یک ساحت دفعی و آنی است. و واژه خلقت به هر دو جنبه به صورت مطلق اشاره دارد؛ که عبارت «خلقا آخر» بر این مدعی مؤید است. لیکن در هنگامی که در قبال واژه امر می‌آید، خلقت صرفاً به جنبه تدریجی آفرینش و امر به جنبه‌های دفعی آن معنا اشاره دارد. خداوند نیز در سوره اعراف آیه ۵۴ با تعبیر «له الخلق و الامر» بدین دو سنخ اشاره کرده است (همان، ج ۱۳، ص ۱۹۸). بر این اساس وجود بُعدی غیر مادی در خلقت انسانی و حقیقتی متفاوت از سایر حقایق مادی، در قرآن کریم تثبیت می‌شود.

از طرفی چگونگی تکون و توحید این جنبه غیر مادی با بُعد مادی انسان و همچنین خصوصیات امور غیر مادی در حکمت متعالیه با تحلیل عقلی مورد واکاوی قرار گرفته است. در حکمت متعالیه بنا بر حرکت جوهری، به میزان فعلیت پیدا کردن صور، مادیت (جنبه قوه‌ای) اشیا کاسته می‌شود و از طرفی فعلیت و شرایط مفارقت از عالم ماده برای آن مهیا می‌شود. این حرکت تا رسیدن به مجرد تام ادامه پیدا می‌کند (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۱۲). از این رو بین مادی محض و مجرد محض در هنگام حرکت جوهری طیفی از صور افاضه می‌شود و به میزان ارتقای وجودی اجسام، مسانخت بیشتر با واهب الصور که همان عقل فعال است و مجرد تام است؛ صورت می‌پذیرد و اتحاد وجودی بیشتری با آن حاصل می‌شود.

در هنگام افاضه نفس انسانی نیز، مسانخت به سر حدی می‌رسد که آثار مجرد در انسان نمایان می‌شود. از این رو نفس انسانی در ذیل مصادیق عقل که عقل فعال (واهب الصور) نیز در آن جای دارد؛ قرار می‌گیرد. البته عقلانیتی که در هنگام افاضه صورت نفسانی انسان است، تا رسیدن به عقلانیت محض مسیر طولی در بستر حرکت جوهری پیش رو خواهد داشت (همان، ج ۸، ص ۱۲ - ۱۴؛ همان، ج ۸، ص ۳۷۵ - ۳۷۸). صدرا به خاطر تنوع زیاد این خصوصیت در انسان، انواع و گونه‌های متفاوتی با تفاوت در قوه تمییز و فهم برای انسان لحاظ می‌کند (همان، ج ۸، ص ۵).

در این حالت حکما پی به دوگانه‌ای به نام جسم و روح می‌برند که در عین وحدت، خواص مختلفی از خود بروز می‌دهند. خواصی که برای مادیات است و بُعد جسمانی انسان بروز می‌دهد و خواصی که غیر مادی بوده و از بُعد روحانی و تجردی انسان خبر می‌دهد. در این موطن، صدرا طبق حرکت جوهری، قائل به یک وجود واحد و در عین حال ذو مراتب به عنوان نفس است. که حادث به حدوث جسمانی و مادی بوده و شروع این حرکت از نطفه است و تا رسیدن به تجرد تام و اتصال به عقل فعال ادامه پیدا می‌کند و در حالت تجرد تام الی الابد باقی می‌ماند. این نظریه با عبارت «النفس جسمانیت الحدوت، روحانیت البقاء» در کلمات صدرا شهرت پیدا کرده است (همان، ج ۸، صص ۱۳، ۳۲۸ - ۳۹۳).

براساس خصوصیتی که برای امور مجرد براساس حکمت متعالیه و قرآن کریم بیان شد، می‌توان مرحله افاضه روح انسانی را حدس زد. همچون آیه نهم سوره سجده، که مراحل خلقت با ثم جدا می‌شوند اما بعد از نفخ روح از حرف ثم برای عطف سمع و بصر استفاده نمی‌شود، بلکه از حرف «واو» و واژه «جَعَلَ» استفاده می‌شود. این امر اشعار دارد که سمع و بصر و افئده نتیجه نفخ روح هستند نه مرحله‌ای بعد از آن (طباطبایی، ۱۹۷۴، ج ۱۲، ص ۱۵۴). پس مراد از این امور حقیقت ابصار و شنوایی است که گوش و چشم صرفاً کالبد و موطن مادی برای دریافت آن حقایق می‌باشند (همان، ج ۱، ص ۳۵۱). بر این اساس هر گاه خصوصیات مذکور در دوران حیات انسانی بر انسان صدق پیدا کند و ثابت شود که در مرحله‌ای از حرکت جوهر انسانی این خصوصیات بروز می‌کند؛ می‌توان آن مقطع از حیات انسانی را مبدأ شروع حیات تجردی آن دانست.

اما علی رقم قرابت‌هایی که بین قرآن کریم و حکمت متعالیه مشاهده می‌شود؛ براساس نوع تبیینی که قرآن کریم از نفس انسانی و روح به عنوان جنبه غیر مادی انسان ارائه می‌دهد؛ با آنچه حکمت متعالیه بیان می‌کند؛ تفاوت‌هایی مشاهده می‌گردد. در حکمت متعالیه براساس حرکت جوهری، بُعد تجردی انسان در عداد بُعد جسمانی او بصورت حرکت یک واحد حقیقی سیال، تجلی پیدا می‌کند. لیکن در نگاه بدوی به قرآن کریم در خلقت مرحله آخر تکون انسان، بر دوئیت و تمایز بین بُعد جسمی و روحی انسان تأکید می‌شود و عبارت «خلقا آخر» بر این امر ظهور پیدا می‌کند و این ظهور اولیه آیات، تقویت کننده

نظریهٔ رقیبِ حکمت متعالیه در حکمت مشاء است که حدوثِ نفس را به حدوثِ جسم و همراه آن تبیین می‌کند (ابن سینا، ۲۰۱۲، ص ۳۰۶ - ۳۰۷).

باید خاطر نشان کرد که وجودِ دوئیت بین جسم و روح به هیچ عنوان مخل واحد حقیقی دانستن انسانی نیست. همچنان که سیاق آیات قرآن بر وحدت مخلوق خداوند به عنوان انسان صراحت دارد. در فلسفهٔ صدرایی ترکیب بین نفس به عنوان صورت نوعیه مرکبه با ماده خویش، ترکیبی اتحادی در بستر حرکت جوهری خواهد بود. از این روی مرحله‌ای که نفس به عنوان صورت افاضه می‌شود متحد به صور قبلی خویش بوده و مادهٔ حامل و قابل نفس است. بنابراین نباید بین صورت جسمانی غیر نفسانی که ماده قرار می‌گیرد برای پذیرش نفس (حال چه نفس نباتی، چه حیوانی و چه انسانی) دوئیتی قائل شده و صورت نفسانی را امری عارضی دانست. زیرا این امر مخل واحد حقیقی دانستن اشیاء نفسانی می‌شود و اگر قرار است دو حقیقت را منشأ شکل‌گیری واحد حقیقی بدانیم می‌بایست بین این دو ترکیبی اتحادی قائل شد. از این رو قبولِ دوئیت ما بین بدن که به جنبهٔ مادی صرف و بعد جسمانی صور نفسانی اطلاق می‌شود، در مقابل آنچه که به نام نفس و جنبهٔ نفسانی است؛ مخل واحد حقیقی بودن اجسام نفسانی نیست و خلافِ بدهت وحدت وجودی آنان خواهد بود (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۸، صص ۱۴ - ۱۳ و ۳۸۲؛ همان، ج ۵، ص ۲۵۶).

از جهت قرابت با آیات قرآن نیز باید گفت که قبل از عبارت «انشأناه خلقاً آخر» کلمه «ثم» آمده است که مرحلهٔ خلقت روح را متأخر از مراحل دیگر قرار می‌دهد و حداقل ضمیمه ساز خلقت روحی است که این امر نه تنها منافاتی با نظریهٔ حرکت جوهری ندارد، بلکه نشان دهنده جنبه اعدادی بودن مراحل قبل برای انشاء روح است. حتی اگر ظهور در دوئیت جسم و روح را بپذیریم؛ به علت وجود دلیل عقلی، آن ظهور تضعیف می‌گردد.

همچنین بر فرض صائب بودن نظریه مشاء؛ دیگر ماهیت نفوس انسانی و ذات آن‌ها نسبت به هم تفاوتی ندارند و همهٔ انسان‌ها نفوسی نوعی و ماهیت واحده‌ای پیدا می‌کنند و صرفاً در اعراض و امور خارج از ذات باهم متفاوت می‌باشند. این امر با آیاتی که بر تجسم نفوس به صور اعمال و قبول تعدد و تفاوت انسان‌ها در مراتب و درجات تصریح دارند؛ منافات پیدا می‌کند (همان، ج ۸، صص ۳۴۴). «وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِّمَّا عَمِلُوا وَ لِيُؤْفِقِيَهُمْ أَعْمَالَهُمْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ» (احقاف/۱۹) در حقیقت این دو نظریه در نتیجه تفاوت پیدا می‌کنند و نظام

اراده و عمل و همچنین معاد در نظر مشهور حکمای مشاء به درستی تثبیت نمی‌گردد. (معلمی، ۲۰۱۸، ص ۳۰۷ - ۳۰۸).

نتیجه‌گیری

تحلیل هستی‌شناسانه از گزارش آیات قرآن کریم و حکمت متعالیه در بحث چگونگی تکون انسان؛ این امر را روشن می‌کند که با وجود تفاوت در زاویه دیدهای این دو نظام معرفتی، قرآن کریم می‌تواند از حیث چگونگی تکون نفس انسانی خلأهایی را که در مباحث فلسفی در تحلیل این تکون مشاهده می‌شود را پوشش داده و با تطبیق گزاره‌های این دو نظام معرفتی با رویکردی هستی‌شناسانه، به یک تصور کامل و واضحی از چگونگی خلقت و ایجاد انسان دست پیدا کرد. بدین صورت که حکمت متعالیه بیشتر ناظر به چگونگی تکون نفس می‌پردازد و قرآن کریم بیشتر ناظر به چیستی این تکون فرمایش دارد. همچنین در بیان مراحل تکون نیز حکمت متعالیه این مراحل را به صورت کلان و با رویکرد تحلیلی - عقلی به این امر می‌پردازد لیکن قرآن کریم به صورت مصداقی و عینی این مراحل را گزارش می‌کند. از این رو می‌توان تطبیق صورت گرفته شده را منشأ شکل‌گیری یک نظریه مکمل، جامع و مترقی در این مسئله دانست.

مشارکت نویسندگان

این مقاله برگرفته از رساله ی دکتری هست دانشجو و استاد راهنما نقش ایفا کردند. در حقیقت هر دو در آن مشارکت داشتند منتهی چون بر اساس راهنمایی استاد راهنما روح الله شاکری هدایت شد نویسنده مسئول بر عهده او قرار گرفته است.

تشکر و قدردانی

تقدیر و سپاس از نشریه وزین پژوهش های هستی شناختی و تقدیر و تشکر از اعضای تحریریه مجله بویژه سردبیر محترم جناب دکتر عین الله خادمی

تعارض منافع

چون مقاله متخذ از رساله دکتری است نقش هر یک از نویسندگان بر اساس سهم تعریف شده هر یک از دانشجو و استاد راهنما بر اساس قوانین آموزشی وزارت علوم تعیین می‌شود.

منابع و مأخذ

- Amini Nejad, A, Winter 2005, "Measures and Measures of Islamic Mysticism", Rational Knowledge, Preface 3, pp. 68-74. Persian.
- Hassanzadeh Amoli, H, Lessons of self-knowledge, A.L.M, Qom, 2006. Persian.
- Copleston, Frederick, History of Philosophy, translated by Gholamreza Avani, Soroush Publishing, Tehran, 2001. Persian.
- Motahari, M, collection of works, Tehran, Sadra, 2010, the thirteenth turn. Persian.
- Moallemi, H, soul and spirit in Islamic philosophy and verses and traditions, Research Institute of Islamic Culture and Thought, Tehran, second edition, 2017. Persian.
- Ibn al-Turkah, Sa'in al-Din Ali ibn Muhammad, Al-Tamheed Fi Sharh Qawa'd al-Tawhid, Qom, Bustan Kitab, 2012. Fifth turn. Arabic.
- Ibn Sina, H, Shafa, Qom, Ayatollah Marashi School, 2012. Arabic.
- Ahmad Ibn Faris, M, Research: Abdul Salam Mohammad Haroon, Publication of the Islamic Media School, Qom, 2004. Arabic.
- Shirazi, S, Ta'ligh Bar Shafaa, Qom, Bidar, 1996. Arabic.
- Sabzevari, H, 1991, Sharhe Manzome, edited by Hassanzadeh, Tehran, Nashrnab. Arabic.
- Shirazi, S, The Transcendent Wisdom in the Four Journeys of the Mind, Beirut, Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi, 1981, third edition. Arabic.
- Shirazi, S, Hekmat Motealiye fi Asfar Al-arbaee Al-aghliye, Beirut, Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi, 1981, third edition. Arabic.
- Shirazi, S, Talighe shrhe Manzome, Nab, 1996. Arabic.
- Hussein Ibn Abdullah, I, Shafa, Al-nafs men kitab shafa, Bostan Ketab, Qom, Second Edition, 2006. Arabic.
- H Isfahani, Mafradat, Dar al-Shamieh Publishing, Beirut, fifth edition, 2014. Arabic.
- Tabatabai, M, Al-Mizan Fi Tafsir Al-Quran, Beirut, Scientific Institute for Publications, 1974. Arabic.

Tabatabai, M, Nahaye Al-hekmah, Qom, Imam Khomeini Institute, 2009, the third time. Arabic.

Tabarsi, A, Majma 'Al-Bayan Fi Tafsir Al-Quran, edited by Sayyid Hashim Rasool Mahallati and others, second edition, 1988. Arabic.

Farahidi, K, Al-Ain, research of Mehdi Makhzuni and others, Aswa Publishing, 1993. Arabic.

Askari, A, Al-Farooq Fi Algha, Insightful Publications, Qom, 1974. Arabic.

Mostafavi, H, Al-tahghigh fi Kalamat Al-quran, published by the Ministry of Culture and Islamic Guidance, Tehran, 1989. Arabic.

معرفی نویسندگان

روح الله شاکری زواردهی دانشیار دانشکدهگان فارابی دانشگاه تهران است. ایشان دکترای فلسفه و کلام (گرایش کلام اسلامی) را در سال ۱۳۸۰ از موسسه آموزشی امام صادق (علیه السلام) کسب نموده است. ایشان مدیر مسئول مجلات علمی پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، مطالعات تفسیری، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی،

اندیشه نوین دینی، پژوهش های اخلاق و سردبیر مجله انتظار موعود را برعهده دارند، همچنین دبیری و عضویت علمی همایش های متعدد داخلی و خارجی بر عهده داشتند. و ضمناً دارای دهها مقاله داخلی و بین المللی هستند، ۳۵ مقاله علمی پژوهشی و ۹ مقاله علمی ترویجی و ۹ مقاله علمی تخصصی و ۵ مقاله انگلیسی (ISI) و ۴ مقاله محکمه عربی و ۱ مقاله علمی-پژوهشی اردو است.

ضمناً نامبرده در سالهای ۱۳۸۸ و ۱۳۹۰ بعنوان پژوهشگر برجسته در جشنواره اساتید معارف اسلامی برگزیده شدند.

ایشان سابقه مدیر گروه شیعه شناسی و معارف اسلامی پردیس فارابی دانشگاه تهران، قائم مقام نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه تهران، معاون نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه تهران و مسئول دفتر نهاد در پردیس فارابی، مدیر گروه کلام مرکز تخصصی مهدویت حوزه علمیه قم، مدیر گروه معارف اسلامی دانشگاه جامع پیام نور استان قم، مدیر دروس معارف اسلامی پردیس فارابی دانشگاه تهران، دبیر علمی نخستین هم اندیشی اساتید دانشگاههای استان قم، مدیر گروه فلسفه و کلام معاونت

پژوهشی جامعه الزهراء قم، عضویت در گروه فلسفه و کلام مدیریت حوزه های علمیه خواهران کشور، عضویت در کمیسیون تخصصی فلسفه و کلام اسلامی حوزه علمیه خواهران استان تهران، عضویت در هیأت مدیره انجمن علمی مهدویت حوزه علمیه قم، عضویت در کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران شورای عالی انقلاب فرهنگی، عضویت در گروه تخصصی معارف اسلامی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، عضویت در هیأت رئیسه نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها، عضویت در هیأت امنای موسسه آموزش عالی فاطمیه (س) شیراز، سردبیر فصلنامه علمی- پژوهشی انتظار موعود، عضو هیئت تحریریه مجله علمی- ترویجی دو فصلنامه پژوهشنامه موعود، عضو هیات تحریریه فصلنامه علمی- پژوهشی پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، عضو مرکز تبادلات علمی دانشگاه تهران و حوزه علمیه قم مشاور فرهنگی ریاست پردیس فارابی دانشگاه تهران، عضویت در کمیته تخصصی معارف اسلامی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، مدیر مسئول فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات تفسیری، مدیر مسئول فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، مدیر مسئول فصلنامه علمی- پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، مدیر مسئول فصلنامه علمی- پژوهشی پژوهش نامه اخلاق، مدیر مسئول فصلنامه علمی- پژوهشی اندیشه نوین دینی، نماینده نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها در موضوع تفاهم نامه با مدیریت حوزه های علمیه، ریاست دانشگاه معارف اسلامی (اکنون) دارد.

Shakeri Zvardehi, R. Associate Professor, University of Tehran

✉ shaker.r@ut.ac.ir

احمد ولیعی ابرقویی دارای مدرک دکتری مدرس معارف اسلامی در گرایش مبانی نظری اسلام از دانشگاه تهران و همچنین دارای مدرک کارشناسی ارشد همین رشته از دانشگاه معارف اسلامی می باشند. ایشان مدرس دانشگاه تهران و علامه طباطبایی و مدرس حوزه علمیه می باشند.

Valiei Abargoei, A. PhD student, University of Tehran

✉ ahmad.valiee1@gmail.com

How to cite this paper: Ruhollah Shakeri Zvardehi, Ahmad Valiei Abargoei (2022). Study on the Quality of Human Soul Generation from the Perspective of the Holy Quran and Transcendent Wisdom. <i>Journal of Ontological Researches</i>, 10(20), 701-727. Persian. DOR: 20.1001.1.23453761.1400.10.20.13.1 DOI: 10.22061/orj.2021.1664 URL: https://orj.sru.ac.ir/article_1664.html	

 Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی